

ГОДИШНИК НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ
АСОЦИАЦИЯ НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ В СУ
КАТЕДРА СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Том 5, 2008-2009

СБЛЪСЪКЪТ НА ИДЕОЛОГИИТЕ В ЕВРОПЕЙСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЦЕННОСТИТЕ В БЪЛГАРИЯ

МАЯ ПЕТРОВА

Курсова работа по дисциплината "Социология на идеологиите"

Ръководител: ас. Петя Лазарова

Ако трябва да определим по някакъв начин съзнанието на българина в днешната странна реалност, наречена модернизъм или може би постмодернизъм (и ние не знаем кое точно е в България), мисля, че най-удачните думи са неориентирано и хибридно. Хибридни са както нагласите и начините на мислене, така и начинът на животът и предпочитанията. Със сигурност с такава хибридност могат да се определят и данните от Европейското изследване на ценностите, проведено в България през 2008 г. Най-отличителните черти на българското колективно съзнание са изключително силна индивидуализация (дори може да се говори за атомизация), подчертан стремеж към лично щастие, предимно либерални представи в повечето обществени сфери, липса на всякаква социална солидарност, никакво чувство за гражданска активност и принадлежност към гражданско общество (явно въобще липсва идея за гражданско общество в съзнанието на българите) и изключително ниска политическа активност и ангажираност. Като цяло доминират представите на либерализма, но по отношение на семейството надделяват ценностите на консерватизма, по отношение на идентификацията национализмът заема първо място (въпреки че се мислим за европейци), а в почти всички области се прокрадват и твърдения, характерни за идеологията на социализма. Тази странна комбинация от различни идеологически представи заслужава по-подробен анализ.

Тъй като изследването дава изключително богата и пълна картина, си давам сметка, че не мога да изчерпя всички твърдения и позиции в него. Затова ще се фокусирам върху няколко основни сфери: лично пространство и лични свободи, работа, религия, семейство, политика и идентификация.

Според данните от изследването личното пространство е най-важно за българите за сметка на политически или обществени въпроси. На въпроса кои са най-важните неща в живота на българите, респондентите са посочили семейството (98,4 %) ¹, приятелите (90,7 %), работата (88,4 %) и свободното време (81,8 %). Политиката и религията заемат доста по-незначително място съответно с 31,4 % и 51,7 %. Политиката явно не заема значимо място в живота на хората, тъй като едва 15 % често обсъждат политически въпроси, когато са с приятели. Повечето българи се определят като много или доста щастливи – 59,3 %, и в много добро или добро здравословно състояние – 55,5 %. Освен това българинът е по-скоро доволен от живота си – средната оценка по десетобалната система е 5,82. Освен постигнатите щастие и добро състояние, така

¹ Процентите са обобщени и са посочени сборовете на “много важно” и “доста важно”.

ценни за либерализма, откриваме и силен индивидуализъм, но в крайната му форма на социален атомизъм. 79,4 % от респондентите твърдят, че с повечето хора трябва да се внимава и не може да им се има доверие. Преобладават процентите в полза на твърдението “Повечето хора биха се опитали да ме измамат” – около 47 % от респондентите от скалата от 1 до 10 (като 1 е “Повечето хора биха се опитали да ме измамат”) се определят между 1 и 4, а тези в диапазона 6-10 са около 30 %. Също трябва да отбележим факта, че 26,8 % от респондентите твърдят, че повечето хора се грижат за себе си. Едва 2,6 % мислят, че в повечето случаи хората помагат на другите. Останалите са разпределени по десетобалната скала с мнозинство на първото твърдение – от 1 до 4 (като 1 съответства на “В повечето случаи хората се грижат за себе си”) са 68,5 %, от 6 до 10 са едва 16,2 %, а по средата – 13,2 %. Тезата за социалния атомизъм се подсилва и от факта, че 81,5 % не участват в никаква организация и не извършват никаква доброволна дейност. Освен всичко друго, моралът е много силен регулатор по отношение на съседството. Като най-нежелани съседи са посочени наркоманите с 82 %, на второ място са пияниците – 78,4 %, а на трето – хората с криминално минало – 75,4 %. Любопитно е, че моралът надделява над свободата и принципите на либерализма, които открихме в предните твърдения за личното щастие и личното пространство на индивидите, защото 50,8 % от респондентите твърдят, че не желаят хомосексуалисти да са им съседи. Етническа нетърпимост се проявява само към циганите – те са нежелани от 46,9 %. Тез първа ще си проличава колко всъщност са нетолерантни българите.

Въпреки незаинтересоваността от политика българите се определят като много щастливи – сякаш управлението на страната няма никаква връзка с тяхното щастие и личните им успехи. От досегашните твърдения се вижда, че българите са много либерални, че щастието и личният живот са ключови ценности за тях. Въпреки това има и противоречия, свързани с консервативно отношение към хомосексуалистите, силно порицание на девиантните групи, и националистически твърдения, неразривно свързани с етническа нетърпимост към циганите.

По отношение на работата също се наблюдават такива несъчетаеми комбинации. От една страна, доминират идеите за свободната воля и инициатива, за задоволеност от работата и добро заплащане, обвързано с постиженията. 97,3 % посочват доброто заплащане като най-важна черта на работата, 85,8 % – сигурно работно място, а 83,2 % – работа, която да отговаря на способностите им. От 56 %, отговорили на въпроса колко са доволни от работата си, 43 % се определят като доволни, а останалите – като по-

скоро недоволни. 85,6 % смятат, че човек трябва да има работа, за да осъществи заложбите си, а 76,8 % твърдят, че хората, които не работят, стават мързеливи.² В тези подчертано индивидуалистски представи се вписва още един факт. 42,6 % смятат, че нарежданията трябва да се изпълняват, само ако са убедени, че те са правилни. Голяма част от българите смятат, че могат сами да са си инстанция, което подкопава устоите на легитимната власт на работното място. Дори бих определила тази теза като анархистична. От друга страна, на въпроса защо в България има бедни, 49,9 % отговарят, че причината е обществената несправедливост – класически социалистически отговор. Явно в това отношение социализмът доминира в общественото съзнание – било то заради наследство отпреди 1989 г., било то заради дългия и уморителен преход, който все не свършва и не довежда до значително повишаване на жизнения стандарт. За сметка на това само 25,7 % са посочили класическия либерален отговор – че бедните са бедни, защото са мързеливи и нямат воля. Даже при посочването на втората причина за бедността в България отговорът за несправедливостта печели с 23,1 % над този за мързела – 20,5 %. Друга идея от социалистическата идеология – че работата е дълг на човека към обществото, се подкрепя от 74,9 % от запитаните³. Така че и по отношение на работата виждаме измеренията на хибридно идеологическо съзнание на българите.

По отношение на религията доминират принципите на политическия либерализъм. По-голямата част от респондентите се определят като вярващи – 73,3 %, като православните са 58,6%, а мюсюлманите – 12,8 %. 60,4 % считат, че религиозните водачи не трябва да влияят на решенията на правителството. Според 27,5 % политици, които не вярват в Бога, са неподходящи за обществена дейност, а 37,4 % са несъгласни с тази теза. Тук виждаме, че либералната идея за строго разделение между държава и религия се подкрепя от голяма част от запитаните. Освен това в българското общество има подчертана толерантност към религиозния плурализъм – 40,9 % твърдят, че във всички големи световни религии съдържат основни истини.⁴ Настроенията към религията, са либерални, тя се възприема като субективна, лична и следователно, отделена от държавата. Оказва се, че църквата няма почти никаква роля в обществения живот – тя не дава отговор нито на моралните проблеми и потребности на човека (47,4 %), нито на проблемите на семейния живот (60,5 %), а в най-малка степен на

² Процентите са обобщени за отговорите “напълно съгласен” и “съгласен”.

³ Процентите са обобщени за отговорите “напълно съгласен” и “съгласен”.

⁴ Срещу 12,3 %, които твърдят, че има само една религия и 17,3 %, които смятат, че има само една религия, но и в другите се съдържат някакви истини.

социалните проблеми на страната (69,5 %). Единствената сфера, в която тя има някакво влияние, е тази на духовните потребности на човека – според 46,8 % тя ги удовлетворява. Маргиналната позиция на тази институция може да се обясни както с доминацията на либералната идеология (за пример можем да вземем казуса с носенето на религиозни символи по агресивен и натрапчив начин в училище), така и с процесите на секуларизация на религията в световен мащаб. Но този въпрос би бил предмет на друго изследване, затова сега няма да се спирам на него.

По отношение на семейството респондентите твърдят любопитни, на моменти противоречиви неща. Преди всичко, трябва да отбележим, че критериите за успешен брак са вяност (97,8 %⁵), деца (97,5 %), желание да се обсъждат проблеми между съпрузите (96,9 %), добра сексуална връзка (93,9 %), задоволителни доходи (96,1 %), както и добро и самостоятелно жилище, споделяне на домакинската работа, свободно време от другия. Интересно е, че доминират ценностите от европейския начин на мислене и живот – индивидуализъм, равноправие между половете, самостоятелност. Почти никаква роля не играят фактори като еднакъв социален произход (57,4 %), общи религиозни вярвания (53 %), съгласие по политически въпроси (27,2 %). Консервативните отговори в този блок от въпроси са следните: 96,2 % посочват, че детето има нужда от дом и родители, за да е щастливо; 67,5 % твърдят, че бракът не е отживяла институция (за сметка на 59,3 %, които одобряват фактическото съжителство); само 44,9 % одобряват жената да желае да има дете като неомъжен родител и да не иска да има постоянна връзка с мъж; едва 13,8 % приемат осиновяването на деца от хомосексуални двойки. Забелязваме, че семейството и бракът се възприемат като основни институции, без които обществото е почти немислимо. Затова е голяма и нетърпимостта към съжителство без брак, идеята за отмиране на брака, гей-браковете. Въпреки консервативната идеология по отношение на семейството и брака абортите са оправдани. Според 49,9 % аборт, направен от неомъжена жена, е приемлив, а за 66,5 % абортът в семейството е допустим, ако и двамата съпрузи не желаят да имат повече деца. Любопитно е, че освен консерватизмът и социализмът надделява на места със своите твърдения. Например, по отношение на децата 68,9 %⁶ посочват, че “да имаш деца е дълг на човека към обществото”. Освен това, за 86,4 % от отговорилите, най-важното качество, което децата трябва да усвоят в семейството, е трудолюбието – отново типична ценност за социализма. В отговорите на

⁵ Сумирани са процентите на отговорите “много важно” и “доста важно”.

⁶ Сума от процентите на “напълно съгласен” и “съгласен”.

същия въпрос следват: чувство за отговорност (79,6 %), толерантност и уважение към другите наравно с решителност, постоянство, упоритост (63,6 %). Въпреки че тези ценности могат да се считат за присъщи по-скоро на либералната, отколкото на друга идеология, друга основна ценност на либерализма – независимост – получава изключително нисък процент – едва 41,3 %. Странно е как в колективното съзнание се съчетават консерватизъм и социализъм, а доминиращият в другите сфери либерализъм, тук е в изключително ниска позиция.

Следващата сфера, която е интересно да разгледаме, е политическата. Разбира се, в нея най-ясно се открояват идеологическите твърдения и нагласи на българите. Като цяло се наблюдава изключително ниска степен на политическа заинтересованост – едва 8,4 % от респондентите се интересуват много от политика, 41,9 % - донякъде, а близо половината от запитаните (48,8 %) не се интересуват особено. Незаинтересоваността от политически въпроси се съчетава успешно с ниска гражданска активност и липса на усещане за гражданско общество и социална солидарност. Над 50 % декларират, че никога не биха участвали в гражданска инициатива, като най-много се обявяват срещу окупациите на сгради или фабрики – 80,2 %, последвани от неофициалните стачки – 71 %. Трябва също да отбележим, че по отношение на политическите възгледи най-голям процент се обявяват за центристи – 24,7 %, докато в същото време на едни или други места декларират открито социалдемократически, либерални или консервативни уклони. Сега ще видим за какво точно се отнасят тези твърдения.

Любопитно е, че по отношение на политическите и социални въпроси българите са неконсистентни като нагласи. В колективното съзнание се съчетават консервативни и либерални възгледи. От една страна, 57,6 % посочват свободата за по-важна ценност от равенството – класическо либерално твърдение (докато равенството, важно за социализма, е посочено от 33,2 % от запитаните). Също така 26,8 % считат, че безработните трябва да приемат всяка работа – дори и тази, която не им харесва, а едва за 12 % безработните имат право да откажат работа, която не им харесва. Този превес на либералната над социалистическата нагласа напомня и на едно гореспоменато твърдение – бедните са бедни, защото са мързеливи. Освен това, 34,5 % считат, че конкуренцията е хубаво нещо, а едва 4,5 % мислят, че тя е вредна. Както знаем, според идеологията на либерализма свободната конкуренция в пазарните и въобще обществените отношения е ключов фактор за успешното съществуване на обществото (въпреки че и за консерватизма конкуренцията е важна, при либерализма тя е от

първостепенна важност и затова е по-характерна за либералната идеология). В същото време обаче респондентите декларират консервативни възгледи по отношение на ролята на държавата в икономиката и бизнеса. 21,9 % считат, че държавата трябва да осъществява по-ефективен контрол върху фирмите, докато само 12,7 % настояват за повече частна инициатива. За 12,1 % държавната собственост върху бизнеса трябва да е по-голяма от частната, а 8,9 % държат на частната собственост в бизнеса. Въпреки че разликите не са фрапантни, а и трябва да се отчитат по-меките убеждения в едната или другата посока (тъй като скалата е десетобална), е странно, че идеята за свобода на индивидите и конкуренция се комбинира така с консервативния възглед за намеса на държавата в икономиката.

Тези твърдения повдигат въпроси, но по мое мнение все пак не са толкова страшни. Плашещи са други факти от Европейското изследване на ценностите, свързани с представата на българите за начина, по който трябва да се развиват обществото и държавното управление в следващите години. Положителен факт е, че според 73,1 % обществото трябва да се променя чрез реформи, а не революции (както считат и консерваторите). Въпреки това, наблюдаваме изключително висока степен на неудовлетвореност от демократичната система в България – 87,2 % са недоволни от демокрацията у нас. Тревожни са и високите стойности, които получават следните твърдения за управлението: “решенията да се взимат от експерти според тяхното виждане за доброто на страната, а не от правителството” – 75,2 %, и “да има силен водач, който да не се занимава с парламент и избори” – 49,8 %. Отхвърлянето на демокрацията и парламентарното управление може да се обясни с разочарованието и умората от дългия преход. С това се свързва и ниската степен на доверие във всички институции – едва 11,1 % имат доверие в парламента, 13 % - в правителството, а 8,8 % - в политическите партии. Съдебната, здравната система и системата за социално осигуряване също са посочени като ненадеждни – здравеопазването е с най-висока степен на доверие – 20,3 %. Всички тези данни свидетелстват, че българите са разочаровани от политическата система, а представите им за управление са радикализирани. На това се дължат уклоните към авторитаризъм (идеята за силен водач) и експертни решения вместо правителство, успешното съществуване на партии като “Атака”, реториката и акциите на политици като Яне Янев и други събития и идеи в обществения живот в България.

Чуждите институции и организации обаче се радват на много по-голяма степен на доверие, отколкото българските. Доверие в ЕС имат 52,3 % от респондентите, в

НАТО – 36,9 %, а в ООН – 36,8 %. Дори църквата и армията получават по-голяма подкрепа – съответно 38,4 % и 39 %. Обяснението ми на този феномен е следното: българите са недовлетворени от политическото управление и живота си, затова се вкопчват в маргинални институции като църквата или пък в световни организации, които имат авторитет, международно признание, повече опит и успешна практика.

Въпреки разочарованието и относителното делегитимиране на демокрацията, тя не загубва позициите си като политическа система. За 70,3 %⁷ демокрацията може и да има недостатъци, но все пак е най-добрата форма на управление. Твърдението, че при демокрацията икономиката работи зле, е слабо подкрепено – едва от 40,1 %, като само 7,4 % от тях са напълно съгласни. Също така малко хора смятат, че демокрациите са нерешителни и водят до политически кавги – 41,6 %. Около половината от респондентите твърдят, че демокрацията не се справя добре с поддържането на реда, но пък 33 % не са съгласни с това мнение. Така че демокрацията не е отмряла и отхвърлена форма в съзнанието на българите.

По отношение на приоритетите, които трябва да си постави България в следващите 10 години, отново доминира идеята за силно управление, за повече ред, контрол и дисциплина. Според 54,9 % задача № 1 трябва да е поддържането на ред в държавата, а за 36,8 % борбата с повишаването на цените е най-важният проблем за решаване. Тук явно нямат място центристките политически програми, както и идеите за голяма свобода на частната инициатива, свобода в икономиката и другите обществени сфери. Точно в такава ситуация партии като РЗС са изключително успешни и набират скорост с реториката и програмите си. Българите искат ефективен контрол, силна държава, намеса в икономиката и дори силна еднолична власт, защото явно са изморени и разочаровани от бавните стъпки, с които страната догонва останалите държави от ЕС.

Точно в тази връзка е редно да отделим място и на отношението на българите към ЕС, Европа, НАТО, въпросите за имигрантите и толерантността, които поставят проблеми отвъд класическите идеологии либерализъм, консерватизъм и социализъм и рисуват една сложна картина. Идентификацията и въпросите за “свои” и “чужди” са още по-сложни в глобалното общество, към което считаме, че принадлежим. На въпроса “Към коя от следните географски групи смятате, че принадлежите преди всичко?” 46,9 % посочват населеното място или града, в който живеят, а 42,1 % -

⁷ Сума от процентите “напълно съгласен” и “съгласен”.

България. Европа остава назад в класацията с 2,3 %. Попитани за второ такова място, 23,5 % избират населеното място, където живеят, а 38,6 % - България. Само припомням, че в един от по-горните въпроси 52 % заявяваха, че имат голямо доверие на ЕС. Сега се оказва, че българите разчитат на помощ от Европа, но не се чувстват част от нея. В България национализмът побеждава глобалното общество и глобалната идея. Това се допълва от още няколко факта – 99,7 % се определят като българи (явно дори и малцинствените групи са в това число), а 76,4 %⁸ от респондентите са горди, че са българи. Освен това повечето от запитаните са либерални към разширяването на ЕС – 43,5 % го подкрепят, 14,6 % са по средата, а 19,4 % мислят, че то е отишло твърде надалеч. Като цяло тезата е, че е хубаво България да е член на ЕС, но това сякаш не я обвързва по никакъв начин с тази институция освен с норми, задължения, изисквания и финансиране. Европейският съюз не се привичда като организация, която обединява, придава и поддържа европейска идентичност.

И последно във връзка с национализма, идентичността и толерантността ще се спра на няколко твърдения за имигрантите. 40,4 % смятат, че трябва да се постави строг лимит на броя на чужденците, които могат да пристигат, а 7,5 % са по-крайни – трябва да се забрани на чужденците да си търсят работа в България. Само 15,6 % са толерантни към имигрантите, а 27,1 % са съгласни те да идват, докато има свободни работни места. Освен това, 47 % смятат, че имигрантите отнемат работните места на българите, докато само 28,9 % по-скоро не са съгласни с това твърдение. Също така голяма част от респондентите – 43,9 %, са убедени, че имигрантите влошават проблема с престъпността, докато 27,8 % не са съгласни с тази позиция. Все пак българите не се чувстват толкова застрашени от имигрантите – само 9,7 % признават, че понякога се чувстват като чужденци поради големия брой емигранти, а 11,7 % смятат, че има прекалено много имигранти в България. Както още в началото споменах, българите се оказват много по-нетолерантни, отколкото изглежда. Митът за гостоприемния народ е сринал от страх от асимилация и отнемане на възможностите за българите от малцинствата.

Въпросът за етническата и всеки друг тип социална толерантност се повдига и от няколко твърдения, свързани със загрижеността на българите за другите хора. 96,7 % споделят, че са най-загрижени за семейството си, докато хората от квартала, региона и сънародниците нямат особено значение в тази класация. Освен това социалната

⁸ Сума от процентите на твърденията “много горд” и “горд”.

солидарност към различни групи се проявява в най-голяма степен към възрастните хора (68 % са загрижени за тях), децата от бедни семейства (63,7 %) и болните и хората с увреждания (61,7 %). Това показва заинтересованост към проблемите на различните социални групи, съчетана с ниска гражданска активност, както видяхме още в началото.

Всички тези мнения дават основания за сериозен размисъл. Осъзнавам, че поради ограничения обем не съм успяла да изчерпя всички твърдения и позиции и че най-вероятно има още много идеи, които заслужават внимание и анализ. Все пак фокусът ми върху настоящите позиции от изследването показва, че няма доминираща идеология в българското съзнание. Българите са странно единство от различни и противоречиви идеологически ценности: либерални по отношение на личния живот, на своето пространство и своите близки; социално неангажирани и атомизирани; сравнително консервативни в семейството; вярващи, но не и консервативно религиозни; възпитани в трудолюбие и обременени от социализма; големи националисти по отношение на идентичността си и етнически нетолерантни; “уморени” от прехода, разочаровани от демокрацията и радикално авторитарни на моменти. Това показва не само, че те са объркани, разколебани, втренчени само в личния си живот и търсещи стабилна идентичност, която само държавата им дава. Резултатите от Европейското изследване на ценностите за 2008 г. показват, че българите вече губят надежда, не виждат алтернатива за подобряване състоянието на страната и се вкопчват в личния си живот като единствено спасение. Това не означава, че битката за повишаване стандарта на живот е загубена. Този факт показва, че и двете страни – държава и граждани, трябва да положат усилия, за да бъде успешен краят ѝ. Иначе дотогава идеология все още ще е неясна дума, която ще поражда още такива противоречиви представи в колективното българско съзнание.

Източници

Данни от Европейското изследване на ценностите в България за 2008 г.